

Éber Márk Áron

Következtetések – a „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé*

Annak érdekében, hogy közelebb kerülhessünk a *hogyan tagolódik a „magyar társadalom”?* kérdésre adandó válaszhoz, mindenekelőtt olyan alapösszefüggéseket kell kiemelni, melyek gyakran mint látszólag *evidens* (vagy redundáns, esetleg „nem a tárgyhoz tartozó”) állítások sikkadnak el. Makroszociológiai nézőpontból a „magyar társadalom” a hosszú 16. század óta a nyugat-európai központtal kialakuló kapitalista világgazdaság kelet-közép-európai félperifériás térségében helyezkedik el.¹ A tőkefelhalmozás, a társadalom- és gazdaságfejlődés centrumtérségeitől való *térbeli* távolságot tévesen *időbeni* távolságként fogjuk fel, mintha térségünk pusztán „megkésétt” vagy „elmaradott” lenne. A kelet-közép-európai országok nyugatra figyelő elitjeinek célja évszázadok óta több hullámban a „felzárkózás”, az „utolérés”, a „bepótlás”, térbeli metaforákkal: a „felemelkedés”, a „felkapaszkodás” a világ fejlett, nyugati központjaihoz. Fel kívánunk zárkózni a „Nyugathoz”, be akarjuk pótolni „le-maradásunkat”, utol kívánjuk érni Európa „előttünk járó” országait. Így van ez ma is.²

* Az alábbi írás *Megkülönböztetett különbségek: a magyar társadalom tagolásának és tagolódásának vizsgálatához* című doktori dolgozatom zárófejezetének közlése. Harcsa István a *Replika* 92–93. számában olvasható vitacikkében lényegében ehhez a szövegrészhez fűz megjegyzéseket, illetve erre vonatkozóan fejt ki bírálatát. (Lásd: *Úton „egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”: Gondolatok Éber Márk: Megkülönböztetett különbségek című művének főbb következtetései kapcsán.*) A folyóirat szerkesztőivel egyetértésben úgy ítéltük meg, hogy a kibontakozó vita jobban követhető, ha Harcsa István vitáira után ez, a vita apropójául szolgáló szöveg is megjelenik a *Replika* hasábjain. A miatt is, hogy Harcsa István felvetéseire adott válaszom szintén erre az írásra utal majd vissza.

Jelen szövegrész alig tér el a doktori dolgozatban szereplő szövegtől: a változtatásokat a lehető legkevesebbre szorítottam vissza, csak néhány, az értelmezést segíteni kívánó pontosítással éltem. Érdemben tehát e szöveg nem különbözik a doktori munka zárófejezetétől, vagyis attól a változattól, ami Harcsa Istvánt is vitára inspirálta.

1 Lásd mindenekelőtt: Wallerstein (1983 [1974]); Arrighi és Drangel (1986); Arrighi (1992 [1990]); Radice (2010); Szigeti (2010).

2 Lásd mindenekelőtt: Böröcz (1999b, 2001b, 2004, 2005, 2009a, 2009b, 2012a, 2012b); Melegh (2006, 2009, 2011, 2012).

A tőkés világgazdaság már több évszázados múltra tekinthetett vissza, modern gyarmati rendszerének kiépülésével csaknem az egész világot behálózta (Böröcz 2008, 2009a), mire a tőkés modernizáció ellentmondásainak 19. századi teoretikus reflexiójából a 20. századi Kelet-Európában egy modernizációs kihívás is megszületett. Az államszocialista modernizáció modellje – Karl Marx jóslataival ellentétben – azonban nem a liberális kapitalizmus magterületein (Angliában, Franciaországban vagy az Egyesült Államokban), hanem a kelet-európai félperiférián vert gyökeret. Elsősorban nem az elnyomorodó városi ipari munkás-ság tömegei, hanem a kelet-európai értelmiség forradalmi frakciója lett az államszocialista átalakulás vezetője. A második világháború utolsó éveiben, illetve az azt követő időszakban ez a *kelet-európai, félperifériás államszocialista modell* terjedt ki katonai hódítás útján Kelet-Közép-Európára is, nem pedig az eredeti marxi vízió vált valóra. A 20. század negyvenes éveinek végétől erőszakosan szovjetizált Kelet-Közép-Európa (s így Magyarország is) egy számára idegennek ható gazdasági, társadalmi és politikai szerveződéshez volt kénytelen alkalmazkodni. A mindaddig Nyugat-Európával kialakult féloldalas kereskedelmi kapcsolatait és társadalomszervezési mintáit feladni kényszerülő „magyar társadalom” alternatív modernizációs pályára állt. A világ legfejlettebb területeivel kialakított külkapcsolatai jórészt megszakadtak, tulajdonszerkezete radikálisan átalakult, társadalom- és gazdaságszervezési mintáiban a szovjet modellhez alkalmazkodott. Az államszocialista rendszer látszólag *lecsatlakozott* a több évszázaddal korábban kialakult, tőkeerejében, technikai fejlettségében, társadalomszervezési mintáiban fejlettebbnek bizonyuló kapitalista világgazdaságról.

Ez az elszigetelődés azonban csak *látszólagos*: az államszocialista kísérlet szükségképpen a kapitalista világgazdaságon *belül* maradt. Mint arra Böröcz József is felhívja a figyelmet, a kelet-közép-európai térség országai kettős beágyazottsággal, ebből adódóan pedig „kettős függőséggel” jellemezhetők (Böröcz 1992). A kelet-közép-európai államszocialista országok egyfelől benne maradtak a tőkés „világgazdaságban”, másfelől a szovjet típusú államszocialista „birodalom” is bekebelezte őket (az alapfogalmakhoz vö. Wallerstein 1976). A 20. század negyvenes éveinek végétől a nyolcvanas évek végéig terjedő időszakban Magyarország eltérő mértékben ugyan, de *egyaránt függött* az államszocialista birodalom „központjától” (*katonailag és politikailag*), illetve – főleg a hetvenes évektől – a kapitalista világgazdaság „centrumaitól” (*gazdaságilag és technológiailag*) (Böröcz 1992). Az államszocializmus négy évtizede így abból a szempontból is tagolható, hogy miként alakultak (át) e kettős függőség szervezetei, az állam hogyan kezelte az általa létrehozott „tulajdonvákuumot” és külső kötődéseinek informalizálódását, illetve milyen feltételek mellett tette lehetővé, hogy polgárai az állami és szövetkezeti tulajdonban lévő vagyonelemeket köz- és magánhaszon termelésére használják fel.³

Az állam mindenekelőtt „kiszippantotta” a termelőtulajdont a társadalomból, felfüggesztette a piaci mechanizmusokat, és a központi tervek alapján bürokratikus-adminisztratív utasításokkal kezdte újraosztani a termelés feltételeit, a beruházható erőforrásokat, valamint a megtermelt értéket. Minthogy azonban a lecsatlakozás a kapitalista világgazdaságról sikertelen volt, a tőkefelhalmozás és a bérmunkavégzés kényszere, valamint a tőke-munka viszony annak ellenére sem változott meg, hogy az állam „kiürítette” a magántulajdonosi viszonyt. Az állam formálisan nem szüntette meg, csak betiltotta a magántulajdonlást,

³ Böröcz (1986, 1989, 1990, 1993 [1992], 2009a) – a következőkben is mindenekelőtt e munkákra támaszkodom.

így miután leválasztotta a tulajdont korábbi tulajdonosairól, maga nyomult be az így létrejövő „tulajdonvákuumba”. Az államszocializmus e szovjet típusa végső soron olyan államkapitalizmusnak is tekinthető, amelyben a tulajdonos osztályt az állam bürokratikus szimulálja (Tamás 2011; vö. Dale 2011). Teszi ezt célja elérése – a modernizációs lemaradás behozása – érdekében az erőforrásokat végletesen összpontosítva, egy szélsőségesen központosított gazdaság- és társadalomszervezési modellt kiépítve. A magyarországi államszocializmus első szakaszában (a negyvenes évek végétől a hatvanas évek első harmadáig) a „totalisztikus etatizmus” nevében az állam a társadalmat teljes egészében e politikai logikának rendeli alá. Az időszakot a nehézipar erőltetett fejlesztése, a teljes népgazdaság e célnak történő alárendelése, a fegyverkezési versenyben a szovjet típusú államszocialista birodalom igényeinek kiszolgálása, sajátos hadigazdálkodás jellemzi.

A magyarországi államszocializmus második szakaszában (a hatvanas évek első harmadától a nyolcvanas évek végéig) mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a szovjet típusú államszocializmus gyengébben teljesít a tőkés világgazdaság centrumainál. Az államszocialista rendszer technológiailag, a termelés megszervezésének tekintetében nem volt kellően nyitott az innovációkra, a Szovjetunióból származó – viszonylag olcsó – nyersanyag feldolgozása után előálló (fél)kész termékeket elsősorban a keleti „piacon” tudta értékesíteni. A viszonylag alacsony technológiai színvonal, az irányítás problémái, valamint a termelés-szervezés hatékonyságának alacsony foka miatt a magyar gazdaság az ötvenes, de különösen a hatvanas évektől már nem tudja azt a gazdasági növekedési ütemet tartani, ami az életszínvonal és a fogyasztás folyamatos növeléséhez, vagyis a megvont autonómia és a politikai szabadságjogok kompenzálásához szükséges lenne. A hatvanas évek elejétől politikai fogadókészség mutatkozik az extenzív iparosítás intenzívvé alakítására, a termelési és irányítási szerkezet reformjára. A hatvanas évek végén életbe lépő „mechanizmusreform” lehetővé is teszi a vállalati autonómia növelését, a vállalatvezetők kvázi tulajdonosi funkciókkal történő felruházását és a korlátozott piaci reformok bevezetését. A szigorú tervutasításos gazdaság-irányítás időszaka után mód nyílik az termelésről és elosztásról tájékoztató információk hatékonyabb áramlására, a döntések alsóbb szintekre delegálására, az irányítás részleges decentralizációjára is.

A hetvenes évek elejére azonban az „új gazdasági mechanizmus” megbukik – részint olyan külpolitikai okok miatt, mint a szovjet politika megváltozása és a csehszlovákiai bevonulás, részint pedig a reformellenes nagyvállalati lobbijának hatékonyan bizonyuló érdekérvényesítése miatt –, a hazai pártvezetésben a konzervatív szárny erősödik meg. A gazdaságot dinamizáló reformintézkedések nagy részét visszavonják, a gazdaság teljesítménye romlani kezd, az 1956-os „sajnálatos események” ismételt bekövetkezését megelőzni hivatott „fogyasztás- és életszínvonal-politika” anyagi alapjai megrendülnek. A hetvenes évek első harmadának nyugatról felvett hiteleit még a gazdaság dinamizálására, a textil- és vegyipar, valamint a gépgyártás fejlesztésére fordítja a gazdaságpolitikai vezetés. Az olcsó szovjet olajra épített gazdaságfejlesztési stratégia az 1973-as első „olajárrobbanás” hetvenes évek közepéig „begyűrűző hatásai” miatt csak korlátozottan sikeres, a beruházások megtérülése is kérdésessé válik. A magyar gazdaság exportképessége a fejlesztések ellenére sem javul érdemben, a dollárhitelből fejlesztett iparágak termékeinek a keleti piacon történő „elhelyezése” (valamint a részben szintén nyugati kölcsönökből fedezett életszínvonal-politika, a végső fogyasztás szubvencionálása) megnehezítette a felvett hitelek törlesztését. A hetvenes évek végére az ország külső adósságállománya az évtized elején meglévőnek sokszorosára nő, a folyó fize-

tési mérleg romlása, az 1979-es második olajárrobbanás, a szovjet nyersanyagok drágulása, a szovjet csapatok bevonulása Afganisztánba, valamint az ezt követő nemzetközi szankciók a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára kritikus helyzetbe hozzák a magyar gazdaságot.

A hetvenes évek eladósodása, valamint az – 1979-től restriktív gazdaságpolitikai intézkedéseket is indokoltta tévő – *adósságspirál* negatív hatása az államszocialista birodalmi központtól katonai hódítás útján kialakuló politikai függőség mellett a tőkés világpiac centrumaitól kialakuló hitelfüggőséget is fokozta. A nyolcvanas évek elején az elapadó hitelforrásokat pótolandó az ország a Nemzetközi Valutaalap tagjává, egyben adósává válik. A gazdaság romló teljesítményének (növekvő árak, stagnáló vagy csökkenő reálbérek) kompenzálására a gazdaságpolitika vezetése nagyobb teret enged a magánszektornak, így a „második gazdaságból” szerezhető „másodlagos jövedelem” még valamelyest tompítja a rendszerrel szembeni elégedetlenséget, a legitimációs deficitet. A nyolcvanas években a gyengülő Szovjetuniótól való politikai függőség szálai oldódnak ugyan, a kapitalista világ gazdaság centrumaitól kialakuló technológiai és hitelfüggőség azonban egyre erősödik. Az évtized második felétől a gazdasági növekedés csak a – részben fizetéképtelen – keleti piacokra termelve bővíthető, a teljes külső hitelállomány megduplázódik, eléri a tizennyolc, majd a húszmilliárd dollárt. (Összehasonlításképpen: 1970-ben egymilliárd dollár körül volt, vö. Böröcz 1992: 15. l.) A politikai rendszerváltáshoz súlyos külső eladósodással, elavult termelés- és termékszerkezettel érkezik el a magyar gazdaság.

Álláspontom szerint a „magyar társadalom” tagolódása nem érthető meg e mégoly vázlatos geopolitikai-gazdaságtani alapösszefüggések nélkül. Mindez pontosan jelzi ugyanis, hogy a „magyar társadalom” tagolódása e négy évtizedben *nem kizárólag belső tényezők által meghatározott*. „A külső függés belső társadalomszerkezeti következményekkel jár: bármely külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét«” (Böröcz 1989: 79). Sem a Konrád György és Szelényi Iván – később pedig Szalai Erzsébet és Ferge Zsuzsa – által leírt „uralkodó bürokratikus rend”, sem a hatvanas, sem később a nyolcvanas évek „új elitje”, a „késő kádári technokrácia” strukturális pozíciója nem érthető meg kizárólag endogén tényezőkből, alulról jövő társadalmisulási folyamatokból, a *külső* függőségi rendszer figyelembevétel nélkül. Böröcz József 1989-ben írja: „A kádári korszak kezdetétől máig a politikai küzdelem lényegében e két elit között zajlott. Mára érzékelhető, hogy az új, kiegyensúlyozott kettős függés feltételei a technobürokrata komprádor elitnek kedveztek, s ha a mai folyamatok háborítatlanul folytatódnak, hamarosan látványos és végérvényes győzelmet arat az elitnek e csoportja” (Böröcz 1989: 82, 8. vj.). Az államszocializmus évtizedeinek elitküzdelmeit e mondatok pontosan foglalják össze. Az egyik elitszoport (a „régii elit”) továbbra is megmaradt a szovjet típusú államszocialista birodalmi központtal kialakított kapcsolat világában, míg a másik („az új elit”, a „későkádári technokraták”) az országot a tőkés világ gazdaság centrumaihoz fűző kapcsolatok szakembereiként a világgazdasági folyamatok legitim értelmezőjeként bír erős pozíciókkal.

Az államszocializmus negyvenes évek végétől a hatvanas évek elejéig tartó korszakát Böröcz József „totalisztikus etatizmusként”, a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek végéig tartó szakaszát pedig „etatisztikus informalizmusként” jellemzi (Böröcz 1992). Informalisztikus ez az etatizmus, mert a formális adminisztratív-bürokratikus pozíciók és a redisztributív intézmények körül több rétegű informális-reciprocitív burok képződik. E viszonyossági hálózatok kulcspozícióiban – ahogyan arra több kutató is felhívta a figyelmet – a „teleologikus redisztribútorok”: az államszocialista nagyvállalatok és termelőszövetkeze-

tek vezetői, valamint a pártállami „nómenklatúra” magas beosztású tisztségviselői találhatók. Részint a „kádertorgó” intézménye, részint a közös szocializációs minták révén a formális döntéshozatal és az informális érdekegyeztetés módozataiban egyaránt járatos bürokraták és technokraták a „spontán privatizációnak”, illetve az „informális államtalanításnak” is fontosabb szereplőivé válnak.

Az e káderek által akár az új, akár külföldi, akár pedig belföldi érdekeltségű vállalatokba bevitt legértékesebb „vagyonalem” nem más, mint a korábbi politikai tájképen belüli „fekvésükből” teaurált társadalmi tőkék, azaz a különféle vertikális és horizontális viszonyossági, újraelosztó és piaci hálózatok feletti ellenőrzésük. Így az informális folyamatok mintegy automatikusan lesöprik az asztalról például a privatizáció politikai, társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt legliberálisabb megoldására, a dolgozói és népi részvényt megvalósításokra vonatkozó javaslatokat (Böröcz 1990: 64 – kiemelés az eredetiben).

A negyvenes-ötvenes évek „komprádor állama” (*comprador state*) a nyolcvanas évek második felére eladósodással és többrétű válsággal küzdő, kiterjedt informális viszonyok hálójában vergődő „kiárúsító állammá” (*auctioneer state*) válik (Böröcz 1999a). A hetvenes-nyolcvanas évek nemzetközi gazdaságpolitikai tendenciái – főként a „washingtoni konszenzus” – általában is az állami szerepvállalás csökkentését és a piacok felszabadítását ajánlják: az állami tulajdon magánkézbe adását („privatizációt”), az állami és közösségi szabályozás szintjeinek és mélységének csökkentését („deregulációt”), a kereskedelmi korlátozások lebontását („liberalizációt”), a fiskális és monetáris politika kiegyensúlyozását („stabilizációt”), valamint strukturális átalakítási programok következetes végrehajtását („szerkezeti reformot”). A „második gazdaság” jövedelemszerzési formái – az államszocializmus réseiben megtelepedő, később gazdagon burjánzó „szocialista vállalkozások”, „háztáji gazdaságok”, „géemkák”, „maszek” és „fusi munkák” – nagy részét, minthogy az „első gazdasággal” szimbiotikus viszonyban alakultak ki, a rendszerváltás utáni államtalanítási hullámok kedvezőtlenül érintették. Az állam „paternalizmusa” elleni küzdelem egy-másfél millió munkahelyet is felszámol, radikálisan átrendezi a munkaerőpiacot, az elbocsátottak egy részét az „informális”, „szürke-” vagy „fekete” gazdaságba, illetve (rokkantsági) nyugdíjba számúzi.

***

Miután a „világ fejlett részéhez való felzárkózás” és az „Európába való visszatérés” stratégiáit kereső hazai nyugatos elitek intellektuális hagyományaiknál fogva a világgazdaság centrumtársaságaira – „a jólét”, „a szabadság”, „a jogállam”, „a demokrácia”, „a civil társadalom” és „a magántulajdonon alapuló szociális piacgazdaság” mintaosztályaira – figyelnek (a rendszerváltás projektjétől a közük történő felemelkedést várták), érdemes röviden kitekinteni a fejlett Nyugat második világháború utáni átalakulási tendenciáira.

A második világháború után nyugaton végbemenő gazdasági fellendülés és a Nyugat-Európában kiépülő jóléti állam nagyban enyhíti az alsóbb osztályok nélkülözését. Miközben a népi osztályok közép- és felső osztályokhoz viszonyított deprivációja érdemben nem csökken, abszolút mértékben jelentősen javulnak életkörülményeik és életesélyeik. A hatvanas évek közepén Pierre Bourdieu számára is kérdésként merül fel, hogyan hat ez az átalakulás a társadalom osztályszerkezetére: „Az életszínvonal emelkedése s az anyagi fogyasztásban,

például a háztartási felszereléseknél tapasztalható különbségek ezzel egyidejű csökkenése felveti azt a kérdést, vajon nem vezetnek-e ezek a fejlemények a társadalmi osztályok közötti különbségek elmozdulásához, vagy még inkább e különbségek *meghatározásának folyamatos változtatásához*” (Bourdieu 1978 [1966]: 136 – kiemelés tőlem). Másként fogalmazva: „Kérdés tehát, hogy a különbségek fokozatos csökkenése a legelemibb szükségletek kielégítésénél nem hozza-e magával, hogy az osztályok szerinti tagolódás új elvek szerint alakul, és pedig nem egyszerűen úgy, hogy a régi osztályfelosztás elvei más területekre kerülnek át, hanem úgy, hogy valamilyen *minőségi* változáson mennek keresztül” (Bourdieu 1978 [1966]: 143 – kiemelés tőlem). E kérdésekre a hatvanas évek közepén Pierre Bourdieu még nemmel válaszol. Szerinte az életszínvonal általános emelkedése, különösen pedig az alsóbb néposztályok életkörülményeinek és életesélyeinek jelentős javulása valamennyi társadalmi szereplőt *önmaga fokozott megkülönböztetésére, a társadalmi távolság szimbolikus kifejezésére* ösztönzi (Bourdieu 1978 [1966]: 143–149, 1971 [1966]: 417–432). Életvitelükkel, ízlésválasztásaikkal, osztály-hovatartozásuk megkülönböztető rendi jegyeiket hangsúlyozzák, a gazdasági és társadalmi különbségeket szimbolikus megkülönböztetésekké fordítják át. A már Georg Simmel által is leírt divatciklusok érvényesülésének megfigyelése mindenekelőtt széles körű elterjedése miatt bizonyul újszerűnek (vö. Simmel 1973 [1911]). Az „élet stilizálása” nem az előkelő rendek és a legvagyonosabb osztályok kiváltsága többé, mint Max Weber és Georg Simmel korában (vö. Weber 1967 [1920], 1987 [1920]). Az ötvenes-hatvanas évektől nyugaton egyre szélesebb társadalmi csoportok számára nyílik lehetőség saját életstílusuk kialakítására: a fogyasztáson keresztül történő önazonosításra.

A második világháborút követően vissza-visszatérően megélnékül a vita a „munkásosztály polgárosodásáról”, valamint az „osztályok eltűnéséről” (vö.: Goldthorpe et al. 1973 [1968]). A „papíron lévő osztályok” elképzelésével Pierre Bourdieu köztes álláspontot foglal el e vitában (Bourdieu 1985 [1984]: 725–727, 2002 [1994]: 21–24). Az osztályokat csak mint „magan való osztályokat” (*Klasse an sich*) látja a társadalmi térben elkülöníthetőnek, miközben hangsúlyozza, hogy az egymáshoz közel álló ágensek politikai mozgósítás esetén bizonyos témák és események nyomán „magáért való osztállyá” (*Klasse für sich*) szerveződhetnek – ám ez sem nem szükségszerű, sem nem tartós fejlemény. Mindazonáltal számára elsősorban nem ez, hanem az osztályhelyzet rendi jellegű *stilizálása* az érdekes – az osztályhelyzet és az osztálypozíció szimbolikus megjelenítése sajátos életstílusokkal, modern rendi jelvényekkel (Bourdieu 1971 [1966]). A kérdésre, amire a hatvanas évek közepén Pierre Bourdieu még inkább nemmel felel – ti., hogy „a jövedelemeloszlás felfelé tolódása nem jár-e olyan következménnyel, hogy átalakítja azt a módot, ahogyan az emberek az egyenlőtlenséget megélik” (Bourdieu 1978 [1966]: 143) –, a nyolcvanas évek elején az „osztályok és rendek feloldódásának” tézisést (újra) napirendre tűző Ulrich Beck már igennel válaszol (Beck 1997 [1983]).

A második világháború utáni gazdasági-társadalmi prosperitás nyugaton a hetvenes-nyolcvanas évekre radikalizálja a modernitást. E változási tendenciáknak Ulrich Beck szerinti a nagycsoportszerkezetre gyakorolt legfontosabb hatása, hogy jelentősen meggyengül a társadalmi osztályok – weberi értelemben vett – rendi jellegű, szociokulturális integrációja. A „termelési folyamatban elfoglalt hely”, illetve „a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszony” alapján meghatározható marxi, illetve – a legáltalánosabban – „a piaci helyzetet” kifejező weberi osztályok nem képesek tényleges társadalmi nagycsoportokká, „magukért való osztályokká” szerveződni: az érintkezést és a társadalmi távolságokat szabályozó és a határokat fenntartó rendi színezetű életvilágok meggyengülnek és elhalványulnak. A mun-

káoszmozgalom, a szakszervezet és a jóléti állam megszűntetni ugyan nem tudja az osztálykonfliktusokat, tompításukra és a feszültségek kordában tartására azonban alkalmasnak bizonyul. A társadalmi egyenlőtlenségek és osztálykonfliktusok így távolról sem tűnnek el, a társadalmi csoportképződés tényleges elvei azonban részben függetlenné válnak ezektől. Ulrich Beck egy látszólag paradox folyamatra hívja fel a figyelmet: „viszonylag állandóak maradnak a társadalmi egyenlőtlenség[ek] elosztási viszonyai, miközben az emberek életfeltételei ezzel egy időben drasztikus mértékben megváltoznak” (Beck 1997 [1983]: 420 – kiemelés az eredetiben).

Beck szerint a hetvenes-nyolcvanas évektől nagy sodrású individualizálódási folyamat megy végbe, melynek hatására a „társadalmi rend”, illetve a „rendi színezetű társadalmi osztály” fogalma kiürül, amennyiben egyre inkább névleges kategóriákká, módszertani-statisztikai csoportosítások (osztályozások és rétegbesorolások) pusztá jelölőivé válnak. Mint írja:

az emberek anyagi és szociokulturális életfeltételei és kilátásai az *egyenlőtlenségkutatás figyelmének küszöbe alatt* gyors átalakuláson mentek keresztül, és ez az átalakulás ma is folytatódik. Ebből ered e kutatási irány súlyosbodó problémája, amely tárgyát – hogy úgy mondjam – fogalmlag kiengedte a kezéből. A valóság búcsút mondott az osztálytársadalmi rétegződési modellekben gondolkodó egyenlőtlenségkutatásnak (Beck 1997 [1983]: 425 – kiemelés az eredetiben).

Az osztály mint az életvilágban is megtapasztalható társadalmi realitás megfakul, miközben a „piaci helyzet” különbségeiből, a társadalmi munkamegosztásból fakadó egyenlőtlenségek nem csökkennek. Az eredmény – Beck szerint – egyfelől az „egyenlőtlenségek individualizálódása”, másfelől új típusú társadalmi csoportképződés előtérbe kerülése (Beck 1997 [1983]).

A társadalmi látásviszonyok romlása azonban nem csak a társadalmi makrocsoportok kontúrjainak elmosódását jelenti (Angelusz 1997, 2000; Angelusz és Tardos 2002). E folyamat alapjaiban kérdőjelezi meg a nemzetállami keretekben értelmezett társadalmak képzetének fenntarthatóságát. Feltűnő ugyanakkor számos „újabb”, diagnosztikus céllal megfogalmazott társadalomfogalom megjelenése: az „ipari”, a „modern”, a „hiány-” és a „munkatársadalom” nyomán egyaránt olvashatunk „posztindusztriális”, „késő” és „posztmodern”, „bőség-”, „tudás(alapú)”, „hálózati”, „információs”, „kockázat-”, „multiopciós” és „élménytársadalomról”. E lehetséges jelzők természetesen nem egy nemzetállami keretben értelmezett társadalmat, hanem egy történeti *fázist*, társadalomtörténeti *fejleményt* jellemeznek – egyúttal a lehetséges diagnózisok *pluralitására* is felhívják a figyelmet.⁴

A modernitás radikalizálódásának e folyamatát a – többnyire marxi alapokon álló – kritikai elméletek elsősorban a *kapitalizmus* radikalizálódásaként értelmezik, a késő modernitás jelenségkörét így a *késői kapitalizmus*, illetve *újkapitalizmus* elméletéből bontják ki. E radikális társadalomkutatási irányzat az állami tulajdonnal és szabályozással, valamint a jóléti-redistribúciós rendszerekkel szemben a szabadpiac érvényesüléséért síkra szálló gazda-

---

4 A kérdésre, hogy hogyan élhet egymás mellett ennyi, egymással sokszor össze nem egyeztető diagnózis, Niklas Luhmann a modern társadalom – a korábban tapasztaltakhoz képest páratlan – komplexitására utalva ad választ. Szerinte a modern világtársadalom valamennyi diagnózist megengedi, miközben egyik sem nyújt kimerítő képet róla (vö. Luhmann 2005: 54–55; Wessely 2009: 101). A luhmanni elmélet *egyetlen koherens társadalomdiagnózis híján* „üresnek” is tűnhet. Amint azt Némedi Dénes megfogalmazza: „Niklas Luhmann programja [...] egyetemes, a társadalmi világ egészét átfogó akar lenni, ezért sokszor azt a benyomást kelti, hogy nem más, mint fogalmi séma” (Némedi 2008: 34).

ságpolitikai irányzatot⁵ bírálva a kései kapitalizmus kritikai átvilágítását és humanizálását, megfélézését, illetve megváltoztatását tűzi célul.⁶ Kritikájuk a köztulajdon, a közjavak és közszolgáltatások fokozódó piacosítására, az állami redisztribúció közpénztárainak magánkézbe adására, és ezen keresztül a társadalom viszonylag öntörvényű tevékenységszféráinak autonómiavesztésére irányul. Bírálatak alapja, hogy a hetvenes-nyolcvanas évektől, de különösen a „washingtoni konszenzus” és a keleti blokk összeomlása után radikalizálódó tőkés rendszerek sorra metszik vissza, illetve számolják fel a jóléti államot, valamint az állami kultúrafinanszírozás forrásait és intézményrendszerét.

A radikalizálódó modernitás társadalomszerkezeti következményei közé tartozik az önmaguknak viszonylagos öntörvényűséget kivívó tevékenységszférák (mezők, illetve alrendszerek) finanszírozásának átalakulása: egyfelől a piaci folyamatokkal szemben korábban kivívott autonómiájuk szűkülése, másfelől az állami, illetve a redisztributív források csökkenése, amely különösen a kultúratermelés mezőinek és alrendszerének sajátos logikáját torzítja (vö.: Bourdieu 1996, 1997, 1998a, 1998b). E tevékenységszférákban – különösen a művészetben, melyet Pierre Bourdieu egy olyan, a „feje tetejére állított” gazdasági szféraként ír le, melyben a piaci és anyagi siker, különösen az erőter autonóm pólusán, gyanús és visszatehetsztést keltő – az autonóm termelés erőforrásai és esélyei jelentősen szűkülnek. Az alrendszerek működésében fokozott jelentőségre tesz szert a piac által integrált gazdaság rentábilis/nem rentábilis kódja, illetve az autonómiát biztosítani képes állami finanszírozás politikai lojalitáshoz kötése – a kormányon maradni/ellenzékbe kerülni hatalmi kódja. A kultúratermelés mezőinek öntörvényűségét torzító politikai, illetve gazdasági beavatkozás – Bourdieu érvelése szerint – *nagymértékben rontja* a mezőspecifikus termelés feltételeit és kiszolgáltatja annak szakembereit. Ez az oka annak, hogy a mezők sajátos logikáját veszélyeztető, a hatalmi, de különösen a piaci behatásokat közvetítő televízió ellen Pierre Bourdieu erőteljes támadást intéz, miközben az értelmiségieket, „az egyetemesség szószólóit” nemzetközi összefogásra szólítja fel (Bourdieu 1996, 1997, 2001 [1997], 1998a).

A fejlett Nyugat késő modern társadalmainak nagycsoportszerkezetében ezzel párhuzamosan *látszólag* ellentétes hatású tendenciák játszódnak le. A piaci logika fokozódó ténynyerése egyszerre erősíti az osztályosodás folyamatát – Max Weber megjegyzése, miszerint „az osztályhelyzet végső fokon piaci helyzet”, mit sem veszített érvényességéből –, miközben az osztálystruktúra felismerése jelentős akadályokba ütközik. Az „egyik oldalon” az „individualizációt”, a rendileg integrált osztályok helyén „változékony fogyasztói identitásokat”, „fragmentált identitásokat”, az „életvilág esztétizálódását”, „kiagyazódást” és a párhuzamos divatciklusokkal együtt hullámzó „életstílusokat” és „milióket” előtérbe helyező kutatásokat találjuk. A „másik oldalon” az osztálykülönbségek növekedését, jövedelmi és vagyoni polarizációt, a szociális és etnikai hátrányok összekapcsolódását, marginalizációt és diszkriminációt, az „új szegénységet” és a „társadalom alatti osztályt” regisztráló kutatásokat. A „két oldal” vitáiban nem kap kellő figyelmet, hogy e kutatási eredmények paradoxona csak e vizsgálatok *ideológiai, illetve társadalompolitikai implikációit tekintve mond ellent egymásnak*. Az eredmények szembeállítása inkább világnézeti szembenálláson alapul, nem pedig a tények önellentmondásán. A tapasztalatok ellentéte csak *látszólagos*.

5 Pierre Bourdieu rövid meghatározása a következő: „Mi a neoliberalizmus? Azon kollektív struktúrák megsemmisítésének programja, amelyek képesek ellenállni a tiszta piaci logikának” (Bourdieu 1998b: 3).

6 „Politikai fordulatával” a 90-es években Pierre Bourdieu is ehhez az irányvonalhoz csatlakozott (ld. Bourdieu 2008 [1995], 1997, 1998b, vö.: Fáber 2007, 2008: 112–119).

A mindinkább a piaci integráción alapuló nyugati társadalmakban az osztály-hovatartozás, mint a vagyoni- és jövedelemszerzési esélyek egyenlőtlen struktúrájában elfoglalt hely, kétségkívül növekvő jelentőséggel bír. Az osztálykülönbségek észlelésének a mindennapi életben mégis jelentős akadályai vannak. Az osztály-hovatartozás a mindennapi életben csak akkor válik jelentőségteljesé és jelentéssé, ha a társas érintkezések során, a mindennapok interakciós szituációiban a részt vevő felek számára valamilyen módon megjelenik (vö. Collins 2000). Az osztálykülönbségek azonban legfeljebb ízlésbeli és esztétikai formákba burkolózva jelennek meg, az életstílus és a fogyasztói identitás révén pedig csak részben *fedik fel* a valóságos osztálykülönbségeket. Az osztály-hovatartozás objektív hatása tehát úgy fokozódik, hogy ennek tudatosulása – a szimbolikus megjelenítés ismertető és félreismertető jegyei által – csak töredékesen megy végbe: a gazdasági különbségek jellemzően csak szimbolikus (fogyasztói, esztétikai) megkülönböztetéseként válnak láthatóvá.

***

Milyen következményekkel bír mindez a kelet-közép-európai poszt-államszocialista félperiféria (s benne Magyarország) rendszerváltás utáni útfüggő átalakulására?

Egyfelől azzal, hogy a „kiagyazódás” és a „fogyasztói individualizáció” – mások mellett Csígyó Péter által megjelenített – elmélete *nem mond ellent* a Ferge Zsuzsa és Szelényi Iván, Angelusz Róbert és Tardos Róbert által feltárt összefüggéseknek. A „magyar társadalom” felső középosztályában (illetve felett) valóban erőteljesen megjelennek a „kiagyazódás” és a „fogyasztói individualizálódás” késő modern tendenciái. Csígyó Péternek igaza van: a magyar szociológia polgárosodásra és középrétegesedésre fókuszáló – gyakran kevés hozadékkal járó – empirikus kutatásai közepette nem fordított kellő figyelmet a „késő modern” hatásokra. A társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése, valamint az erőforrások konszolidációja egy *cseppszerűen megnyúló társadalom* képét rajzolják ki előttünk, amelyen a „magyar társadalom” alsó felének-kétharmadának helyzete kisebb-nagyobb mértékben *romlott* a rendszerváltás után, s csak a felének-harmadának helyzete stabil vagy mutat javuló tendenciát. A „késő modern tendenciák” kiváltotta minőségi átalakulás szószólói joggal hívják fel a figyelmet a „felül lévők” helyzetének minőségi átalakulására, de eközben a „modern” összefüggéseket hangsúlyozó kutatók sem tévednek. *Mindkét tendenciában a félperifériás kapitalizmus polarizáló hatása, széthúzódozó osztályszerkezete mutatkozik meg* (Kovács és Váradi 2000).

A társadalmi szerkezet felsőbb szintjeit a társadalmi cselekvés szélesebb lehetőségtere, relatív erőforrásbőség és a döntési szabadság magasabb foka, annak alsóbb szintjeit ezzel szemben a döntések és cselekvések szűkösebb lehetőségtere, erőforráshiány és a kényszerek fokozott súlya jellemzi. Míg a „felül lévők” szabadsága és biztonsága egyaránt bővült a rendszerváltást követő komplex és útfüggő átalakulás során, addig a megnyúló „csepp” alsó felét-kétharmadát egzisztenciális biztonságának elvesztése miatt a szabadság formális visszaszerzése sem vigasztalja. Amíg „felül” „a választás kényszere” ró terhet az individualizált egyénre, addig „alul” a szűkülő erőforrások körülményei között a lehetőségek legfeljebb „a kényszerek megválasztásáig” terjednek.

A „magyar társadalom” osztálytagolódásának „láthatósága” korlátozott: az osztályok itt sem „önmagukért való” osztályok, határaik és kategorizálásuk javarészt kutatói konstrukció-

kon alapul; az erőforrás-megosztás (másképpen: a „tőkeviszonyok”), ill. a (munkaerő-)piaci pozíció mindazonáltal rendkívül releváns, „objektív” tényezők. A „magyar társadalom” tagolódásáról is elmondható, hogy elsősorban identitáscsoportjai „láthatók”. Olyan kulturális, fogyasztási, ill. életstíluscsoportok („miliók”, illetve „szubkultúrák”), etnikai és nemzeti, vallási, valamint politikai-ideológiai identitáscsoportok, amelyek szimbolikus határokkal, saját nyelvvél és praxissal különítik el, illetve tartják fenn magukat. E csoportok integráltsága már nem kutatói konstrukció eredménye (többek logikai-statisztikai aggregátumoknál), formálódásukban nagy szerepe van e határok és csoportjelvények (inter)szubjektív fel- és elismerésének. Az e csoportokra jellemző identitás- és státushomofília azonban nem mond ellent az erőforrás-eloszlás polarizációjának, a „Máté-hatásnak”.

Annak oka, hogy az etnikai és nemzeti ellentétek (pontosabban az ilyenként ábrázolt ellentétek) Magyarországon is éleződnek, nem független a fokozódó szociális ellentétektől, az osztálytársadalom kontúrjainak erősödésétől. Az osztálykonfliktusok egy része nemzeti és etnikai konfliktusokká transzformálódik Magyarországon is (Kalb 2002, 2011). Az előítéletesség és a diszkrimináció, a rasszista nyelvhasználat és mindennapi gyakorlat terjedése nem érthető meg a rendszerváltás „transzformatív válsága”, az „euroatlanti integráció” korlátozott sikeressége, a több hullámban érkező gazdasági és társadalmi krízisek egzisztenciákat megroppantó, identitáscsoportokat fenyegető hatásától (vö. Böröcz 2001a, 2001b, 2009a, 2009b; 2012b; Böröcz és Sarkar 2005; Fábry 2011).

A nemzeti(ként) és etnikai(ként) (ábrázolt) konfliktusok forrása nagyrészt az, hogy az átalakuló termelési, elosztási, tulajdon- és tőkeviszonyok (tévesen) *mint nemzeti, etnikai vagy rasszviszonyok* jelennek meg (Kalb 2005, 2011). A „magyar társadalom” osztályviszonyait, valamint a világgazdaság centrum-(fél)periféria viszonyait *nemzetiesítő, etnicizáló, illetve rasszosító* diskurzus, valamint az ez ellen szót emelő, de a gazdasági-társadalmi viszonyrendszert argumentációs stratégiájából *szintén kifelejtő* liberális diskurzus képviselői egyaránt leszűkítik a problémát. Nem csak a vallási, nemzeti vagy etnikai identitások *csoportterminusokban való ábrázolásából*, valamint a konfliktusok vallási, nemzeti vagy etnikai *csoportok közötti* konfliktusként történő ábrázolásából következnek ugyanis logikai és teoretikus problémák (Brubaker 2001; vö. Brubaker et al. 2006). Ha a cél e komplex probléma kellően árnyalt megértése, akkor a történeti és kulturális okokon túl a *gazdasági és társadalmi* összetevőket is figyelembe kell venni (vö.: Kalb 2002, 2005, 2011).

Annak oka, hogy e problémák politikailag sem kezelhetőek megfelelően, a rendszerváltás utáni pártpolitikai paletta sajátos torzulásában keresendő. A rendszerváltás politikai projektjének számos szereplőjét (ön)definíciós és szemantikai torzulás jellemzi: a „létező baloldalt” az egykori állampárt posztkommunista utódalakulatai, álbaldoldali „törmeléke” alkotja. Az állam gazdasági és társadalmi szerepvállalásának leépítését, a piacok felszabadítását szorgalmazó politikai erők – hiteles, „valódi” baloldal hiányában – majdnem kizárólag a „keresztény”, „nemzeti”, ill. „konzervatív” köntösben megjelenő politikai erők ellenhatását váltják ki. Olyanokét, amelyek a világgazdaság centrum-(fél)periféria viszonyainak, valamint a „magyar társadalom” osztályviszonyainak *nemzetiesítő, etnicizáló, illetve rasszosító* diskurzusait nemhogy nem gyengítik, de kifejezetten erősítik. A „magyar társadalom” osztálytagolódásának, valamint poszt-államszocialista, újkapitalista félperifériás helyzetének fel- és elismerésétől mind a (neo)liberális konszenzust magáévá tevő (azt sajátos posztkommunista beidegződéseivel színező) hazai álbaldal, mind a nemzeti-keresztény-konzervatív színeket magára öltő hazai jobboldal ódzkodik. Amíg az így marad, a „magyar társadalom” *egészének*

felemelésére politikailag sem találhatják meg a választ. Hogy ez mégse maradjon így, a hazai társadalomkutatásnak mindenekelőtt egy kellően komplex és átgondolt, empirikusan is megalapozott társadalomképet kell kialakítania.

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert (1997): Előszó. In uő (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 5–8.
- Angelusz Róbert (2000): *A láthatóság görbe tükrői*. Budapest: Új Mandátum.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2002): Szociológia határok nélkül? In *Forrásvideékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 437–451.
- Arrighi, Giovanni (1992 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 4(15–16): 145–180.
- Arrighi, Giovanni és Jessica Drangel (1986): The Stratification of the World-Economy. An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review* 10 (1): 9–74.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Bourdieu, Pierre (1971 [1966]): Osztályhelyzet és osztálypozíció. In *Francia szociológia*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 402–432.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1966]): Különbségek és megkülönböztetések. In uő *A társadalmi egyenlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 136–150.
- Bourdieu, Pierre (1985 [1984]): The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society* 14(6): 723–744.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2008 [1995]): Egy civilizáció lerombolása ellen. *Egyenlítő* 6(1): 12–13.
- Bourdieu, Pierre (1996): Az egyetemesség szószólói. Az értelmiség szerepe a modern világban. *Magyar Lettre Internationale* 6(20): 2–5.
- Bourdieu, Pierre (1997): Ezredvégi beszélgetés Pierre Bourdieu szociológussal. (Készítette Monory M. András és Tillmann József A.) *Kritika* 26(12): 14–7.
- Bourdieu, Pierre (1998a): A televízióról. *Magyar Lettre Internationale* 8(30): 45–47.
- Bourdieu, Pierre (1998b): A neoliberalizmus lényege. *Esély* 10(6): 3–8.
- Böröcz József (1986): Világrendszer és vállalkozói szocializmus. Elméleti és kísérleti koncepció. *Valóság* 29(5): 95–105.
- Böröcz József (1989): Két szék között. Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság* 32(11): 72–82.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ* 16(8): 61–66.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Böröcz József (1993 [1992]): Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* 5(18–19): 74–88.
- Böröcz József (1993): Kapcsolataink rétegei. *Budapesti Könyvszemle* 5(4): 444–449.
- Böröcz, József (1999a): From Comprador State to Auctioneer State. Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe. In *States and Sovereignty in the Global Economy*. David A. Smith, Dorphy Solinger és Steven Topik (szerk.). London: Routledge, 193–209.
- Böröcz, József (1999b): Reaction as Progress. Economists as Intellectuals. In *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Bozóki András (szerk.). Budapest és New York: Central European University Press, 245–262.
- Böröcz, József (2001a): Change Rules. *American Journal of Sociology* 106(4): 1152–1168.
- Böröcz József (2001b): Bevezető. Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika* (45–46): 23–44.
- Böröcz József (2004): A félperifériás kapitalizmus. *Népszabadság* (2004. március 6.).
- Böröcz József (2005): A magyar komp. Avagy: Hogyan juthatunk Dél-Koreából Írországba Brazília érintésével? *Népszabadság* (2005. augusztus 13.).
- Böröcz József (2008): A nagy hálózati játszma. Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történeti politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle* 17 (1): 41–63.

- Böröcz, József (2009a): *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London – New York: Routledge.
- Böröcz, József (2009b): *Reduction to the Absurd*. (Konferencia-előadás: Center for the Study of Democracy, University of California, Irvine: 1989. Twenty Years After Conference. 2009. november 7.).
- Böröcz, József (2012a): Hungary in the European Union. „Catching Up”, Forever. *Economic and Political Weekly* 47(23): 22–25.
- Böröcz, József (2012b): Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In *Socialism Vanquished, Socialism Challenged. Eastern Europe and China, 1989–2009*. Nina Bandelj és Dorothy J. Solinger (szerk.). Oxford – New York: Oxford University Press, 103–124.
- Böröcz József és Mahua Sarkar (2005): Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle* 14(3–4): 151–177.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 6(7–8): 60–66.
- Brubaker, Rogers, Feischmidt, Margit, Jon Fox és Liana Grancea (2006): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Collins, Randall (2000): Situational Stratification. A Micro-Macro Theory of Inequality. *Sociological Theory* 18 (1): 17–43. (Magyarul: Szituációs rétegződés. Az egyenlőtlenség mikro-makro elmélete. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron és Gecser Ottó [szerk.]. Budapest: ELTE, 469–491. Interneten: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto.pdf.)
- Dale, Gareth (2011): Introduction. The Transition in Central and Eastern Europe. In uő (szerk.): *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s*. New York – London: Pluto, 1–20.
- Fáber Ágoston (2007): Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika* (58): 129–144.
- Fáber Ágoston (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika* (62): 109–125.
- Goldthorpe, John H., David Lockwood, Frank Bechhoffer és Jennifer Platt (1973 [1968]): Következtetések: a jómódú munkás helye az osztálystruktúrában. In *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések II. kötet*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 191–209.
- Kalb, Don (2002): Afterword. Globalism and Postsocialist Prospects. In *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Chris M. Hann (szerk.). London – New York: Routledge, 317–334.
- Kalb, Don (2005): From Flows to Violence. Politics and Knowledge in the Debates on Globalisation and Empire. *Anthropological Theory* 5(2): 176–204.
- Kalb, Don (2011): Introduction. Headlines of Nation, Subtexts of Class. Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe. In *Headlines of Nation, Subtexts of Class. Working Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. Don Kalb és Halmai Gábor (szerk.). New York – Oxford: Berghahn Books, 1–36.
- Kovács Katalin és Váradai Mónika Mária (2000): Women’s Life Trajectories and Class Formation in Hungary. In *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Susan Gal és Gail Kligman (szerk.). Princeton: Princeton University Press, 176–200.
- Luhmann, Niklas (2005): *Einführung in die Theorie der Gesellschaft*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag.
- Melegh Attila (2006): *On the East–West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press.
- Melegh Attila (2009): A globalizáció és Magyarország. In *A világ az iskolában. Tanulmányok a globalizációról tanároknak*. Koppány Judit és Udvarhelyi Éva Tessa (szerk.). Budapest: Artemisszió Alapítvány, 16–23.
- Melegh, Attila (2011): Living to Ourselves. Localizing Global Hierarchies in State Socialist Hungary in the 1970s and 1980s. *Journal of Modern European History* 9(2): 263–281.
- Melegh, Attila (2012): Provincial Europe. *International Sociology* 27(2): 179–188.
- Némédi Dénes (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő (szerk.): *Modern Szociológiai Paradigmák*. Budapest: Napvilág, 15–65.
- Radice, Hugo (2010 [2009]): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 22(85): 161–174.
- Simmel, Georg (1973 [1911]): A divat. In uő. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 473–507.
- Szigeti Péter (2010): A félperiféria vita jelentősége. *Eszmélet* 22(85): 175–185.
- Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s*. Gareth Dale (szerk.). New York – London: Pluto, 21–45.

- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Budapest: Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (1976): A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology* 27(3): 343–352.
- Weber, Max (1967 [1920]): Politikai közösségek. Hatalommegoszlás a közösségen belül: osztályok, rendek, pártok. In uő *Gazdaság és társadalom. Szemelvények.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241–255.
- Weber, Max (1987 [1920]): Rendek és osztályok. In uő *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Wessely Anna (2009): Egy autopoietikus művészetszociológia. *Replika* (66): 101–109.